

TOPIARIUS 2(1) / 2016

Studia Krajobrazowe

TOPIARIUS 2(1) / 2016

Studia Krajobrazowe

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2016

Czasopismo Zakładu Architektury Krajobrazu na Wydziale Biologiczno-Rolniczym
Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Ćwiklińskiej 1A, 35-601 Rzeszów
serwis internetowy czasopisma: www.topiarius.ur.edu.pl
kontakt: topiarius.redakcja@ur.edu.pl

REDAKTOR NACZELNY

dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka

REDAKCJA

dr inż. arch. kraj. Agata Gajdek, dr Piotr Kołodziejczyk
dr inż. arch. Anna Sołtysik, mgr inż. arch. kraj. Agnieszka Wójcik

RADA NAUKOWA

prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Böhm, prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka
dr hab. inż. Zbigniew Czerniakowski, dr hab. inż. arch. Mykoła Bewz
dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka

RECENZENCI TOMU

prof. dr hab. inż. arch. Krystyna Pawłowska, dr hab. inż. arch. Jan Kurek
dr hab. inż. arch. Dominika Kuśnierz-Krupa, dr hab. inż. Lech Lichołai
dr hab. inż. arch. Bogusław Podhalański, dr hab. Klaudia Stala

KOREKTA

Bernadeta Lekacz

TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ

autorzy tekstów

OPRACOWANIE TECHNICZNE, ŁAMANIE

Dorota Koczub

KOREKTA TECHNICZNA

Ewa Kuc

PROJEKT OKŁADKI

Anna Sołtysik

Na okładce rysunek Piotra Patoczki

Czasopismo *TOPIARIUS. Studia Krajobrazowe* to recenzowane czasopismo naukowe,
którego podstawową wersją jest wersja papierowa.
Wszelkie prawa zastrzeżone. Czasopismo ani żaden jego fragment nie może być drukowane
ani reprodukowane bez pisemnej zgody wydawcy.
All rights reserved. No part of this publication may be printed or reproduced without
permission in writing from the publisher.

ISSN 2449-9595

1278

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego

35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 8,30, ark. druk. 9,125, zlec. red. 28/2016

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

SPIS TREŚCI

Piotr Patoczka <i>Od Redakcji</i>	7
ARCHITEKTURA I KRAJOBRAZ	
Jan Kurek <i>Szałasy pasterskie w krajobrazie kulturowym na przykładzie Gorców</i>	13
Daria Białobrzecka, Piotr Kołodziejczyk <i>Krajobraz najstarszych dzielnic Kairu (Egipt). Ochrona ich wartości kulturowej i współczesne zagrożenia</i>	25
Marcin Czarnowicz, Agnieszka Ochał-Czarnowicz, Piotr Kołodziejczyk <i>Karpackie epizody Wielkiej Wojny – badania, ochrona i rewitalizacja zespołu pobożowisk z okresu pierwszej wojny światowej w rejonie Kamienia nad Jaśliskami i Jasiela</i>	43
SZTUKA I KRAJOBRAZ	
Piotr Patoczka, Rejit Jose <i>Rytm i symetria w sztuce Kerali</i>	65
Michał Rut <i>Ned Kahn. Pomiędzy architekturą, sztuką a naturą</i>	85
Karolina Porada <i>Znaczenie wielkogabarytowych obiektów sztuki ulicy (street art) dla obrazu miasta na przykładzie analizy murali w Krakowie</i>	103
RECENZJE	
Agnieszka Wójcik <i>Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego. „Cisza nasycona zapachem drewna”</i>	127
VARIA	
Anna Sołtysik <i>Sztuka w krajobrazie – międzynarodowe akcje artystyczne w Woli Sękowej. Uniwersytet Ludowy Rzemiosła Artystycznego</i>	135

SZAŁASY PASTERSKIE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM NA PRZYKŁADZIE GORCÓW

SHEPHERD'S BUILDINGS IN CULTURAL LANDSCAPE ON THE EXAMPLE OF THE GORCE REGION

Jan Kurek¹

Politechnika Krakowska, Wydział Architektury
Instytut Projektowania Budowlanego
pakurek@cyf-kr.edu.pl

Szałas to cenny element kultury materialnej. Oprócz pierwotnych, typowo mieszkalnych form w ostatnich stuleciach upowszechniła się ich funkcja mieszkalno-gospodarcza związana z prowadzeniem na karpackich polanach wypasu owiec lub prowadzeniem gospodarki leśnej. Dziś można więc powiedzieć, że są to budowle użytkowe związane także z historią regionu i tradycyjnym użytkowaniem terenu.

Budowle te zapewniały ochronę przed zmiennymi warunkami atmosferycznymi, prowadzono w nich także wyrób przetworów z mleka owczego i pozyskiwanie wełny. Architektura szałasów była (i jest) odzwierciedleniem tradycji budowania z drewna minionych kilkuset lat.

Pasterstwo – czyli hodowla stadnych zwierząt domowych – w Karpatach upowszechniło się w tych rejonach, w których uprawy rolne były utrudnione bądź (z uwagi na stromość zboczy i jakość gruntów) wręcz niemożliwe. Pasterstwo sięgało na wschód przez połoniny bieszczadzkie po Huculszczyznę i rumuńską część Karpat.

W badaniach szałasów pasterskich urzeka nas logika konstrukcji i formy tych budowli. Prowadzone po drugiej wojnie światowej badania dowiodły, że szałas są ważnym świadectwem historycznym, elementem formowania poczucia piękna i przekazem tradycji budowania z drewna, są też cennym reliktem kultury materialnej związanej z pasterstwem oraz ważnym składnikiem dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Karpat. Przyszłość tych krajobrazów zależy od właściwych, proekologicznych postaw społecznych, które można kształtować poprzez działalność edukacyjną, jaką zajmują się w Polsce m.in. parki narodowe. Działania te służą także promocji i rozwojowi turystyki.

Słowa kluczowe: szałas pasterski, architektura drewniana, krajobraz kulturowy

¹ Dr hab. inż. arch. Jan Kurek, prof. PK – pracownik Instytutu Projektowania Budowlanego oraz wieloletni opiekun Koła Naukowego Budownictwa Ogólnego Politechniki Krakowskiej.

Shepherd's buildings are a valuable element of Polish material culture. Except for primary, residential forms, in last centuries on carpathians clearings shelters joined with outbuildings become widespread. Shepherd's buildings were situated outside the village, seasonally connected with shepherding or forestry. They are an important element of the regional history and the traditional usage of the area.

This kind of buildings ensured protection against bad weather conditions, but also enabled manufacture of milk products and obtaining wool. The architecture of shepherd's buildings reflected (and still is reflecting) the tradition of carpentry which is hundreds of years old.

Shepherding – gregarious animal husbandry – was common in Carpathian Mountains, where arable farming was hampered or not possible (because of steepness or the quality of the ground). Shepherding reached to the east – through Bieszczady mountain pastures to Hutsulshchyna and the Romanian part of Carpathian Mountains.

The analyses of shepherd's buildings show the logic of their constructions and forms. After the II World War architectural research works on this kind of objects, showed that they are an important element of our cultural heritage connected with historical forms and carpenter's tradition. On one hand shepherd's buildings are relics of material culture but on the other hand they are important elements of Carpathian cultural landscape. The future of this landscape connected with mountain clearings and the shepherding, depends on appropriate, proecological attitude of Polish society. Broadly defined education, which is provided also by Polish National Parks, supports the promotion of these regions and the development of tourism.

Keywords: shepherd's buildings, wooden architecture, cultural landscape

Wprowadzenie

Szałasy² to cenny element kultury materialnej. Oprócz pierwotnych, typowo mieszkalnych ich form w ostatnich stuleciach upowszechniła się ich funkcja mieszkalno-gospodarcza związana z prowadzeniem na karpackich polanach wypasu owiec lub prowadzeniem gospodarki leśnej. Dziś można więc powiedzieć, że są to budowle użytkowe związane także z historią regionu i tradycyjnym użytkowaniem terenu.

Szałasy z uwagi na sposób użytkowania budowane były z dala od wsi – zwykle na skraju polan, na których prowadzono wypas owiec. Gospodarzem w szalasy był baca, który kierował swymi pomocnikami – juhasami. Budowle te zapewniały ochronę przed zmiennymi warunkami atmosferycznymi, prowadzono w nich również wyrób prze-

² *Szałas* – słowo pochodzenia wołoskiego (por. rum. *sălaș* „mieszkanie, siedziba”) oznaczające trwałą budynek z drewna lub kamienia, czasami bez okien, przeznaczony na sezonowe miejsce zamieszkania – np. pasterzy w górach.

Ryc. 1.
Gorce, polana Srokówki, kryty dranicami szalaś inwentarski z wozownią, lata 80. XX w. (fot. A. Nikodemowicz, [za:] Dąmbska, Nikodemowicz 2014: 154)

tworów z mleka owczego i pozyskiwanie wełny. Nieodłącznym elementem szalaśu były otwarte paleniska – tzw. watry, często zawierały także dodatkowe pomieszczenie, czyli komorę. W zabudowie związanej z wypasem owiec funkcjonowały również obiekty inwentarskie, stajnie, szopy, a czasem i wozownie – zwykle jako część budynku inwentarskiego.

Architektura szalaśów była (i jest) odzwierciedleniem tradycji budowania z drewna minionych kilkuset lat. W ich budowie cieśle stosowali systemy budowania i w ograniczonym zakresie również zdobnictwa.

W Tarach i na Podtatrzu szalaś nazywano kolebą lub bacówką, a na Słowacji używano nazwy koszar. Nazwa ta odnosiła się tylko do budynków, w których mieszkano. Inne zwykle nazywano szopą. W Gorcach stosowano nazwy, takie jak: koleba, bacówka, izbica, okół, koliba z jatą (Cieszkowski, Luboński 2004).

Szalaśy – nieco historii

Pasterstwo – czyli hodowla stadnych zwierząt domowych – w Karpatach upowszechniało się w tych rejonach, w których uprawy rolne były utrudnione bądź (z uwagi na stromość zboczy i jakość gruntów) wręcz niemożliwe. W warunkach Europy Środkowo-Wschodniej głównymi gatunkami pasterskimi są owce, kozy, konie i bydło. Trudniący się pasterstwem prowadzili koczowniczy, względnie półkoczowniczy tryb życia. Rozwój pasterstwa i przetwórstwa produktów otrzymanych dzięki hodowli wiąże się z pojawieniem się po północnej stronie Karpat Wołochów. Z czasem schodzili oni w doliny, osiedlając się w nich na stałe. Dziś określa się to jako kolonizację wołoską. Wówczas to osadnicy otrzymywali od króla do zagospodarowania fragment puszczy, gdzie zakładali osady i na powierzchniach wykarczowanych uprawiali ziemię

Ryc. 2.

Wypas owiec w Gorcach w latach 80. XX w. (fot. A. Nikodemowicz [za:] Dąbmska, Nikodemowicz 2014: 8)

Ryc. 3.

Szlachtowa, kapliczka na skraju polany (fot. autora, 2012)

oraz kontynuowali hodowlę. Pasterstwo sięgało na wschód przez połoniny bieszczadzkie po Huculszczyznę i rumuńską część Karpat. Dla Hucułów było to zajęcie podstawowe. Z różną intensywnością pasterstwo w Polsce trwało do drugiej wojny światowej. Można przyjąć, że w najlepszych latach liczba owiec hodowanych po północnej stronie Karpat osiągała kilkaset tysięcy sztuk.

Wypas owiec wymagał karczowania dużych połaci lasów, co zwykle robiono poprzez wypalanie³. Po kilku latach pastwiska porzucano, a wówczas stopniowo wyrastał na nich las.

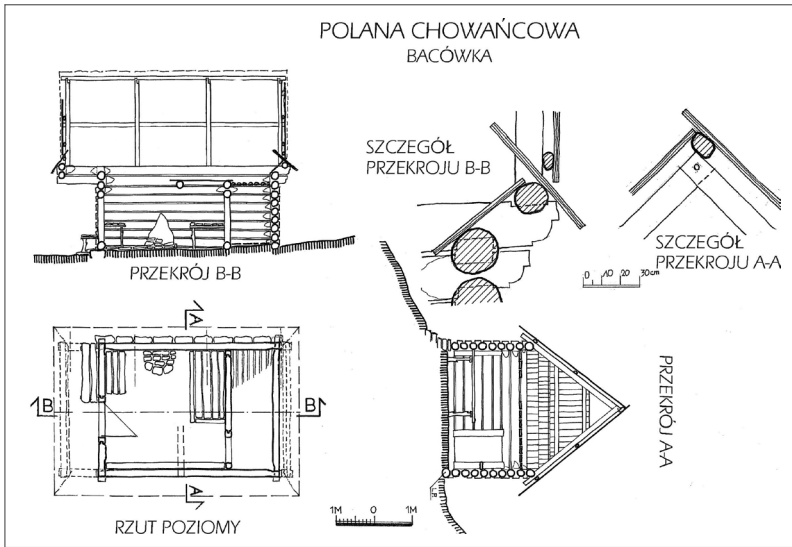
Pierwotnie polana oznaczała enklawę utworzoną wśród lasu. Gdy uprawa na nich zbóż stawała się nieopłacalna, wówczas przechodzono na uprawę traw. Większość polan gorczańskich powstała ok. XV–XVI w.

Pasterstwo to działalność typowo sezonowa. Wyprowadzenie owiec na halę (redyk) ma charakter uroczysty. Równie uroczyste odbywa się ich powrót do zimowych zagród. Po przybyciu na halę w szałasie rozpalano ogień, za który odpowiedzialny był bacą – tzw. watrę. Ogień ten miał także znaczenie magiczne.

Szałas jako obiekt badań

W badaniach szałasów pasterskich urzeka nas logika konstrukcji i formy tych budowli, a jednocześnie wydaje się, że wszystko jest czytelne, proste i zwykłe. To jednak tylko pozór. Świadczą o tym badania podejmowane przez znawców problematyki architektury drewnianej i badaczy kultury Podhala.

³ Niezbędne dla wypasu polany „wyrabiano” przez wypalanie – tzw. trzebież żarową – za: <http://www.gorczańskipark.pl/> (15.12.2015).

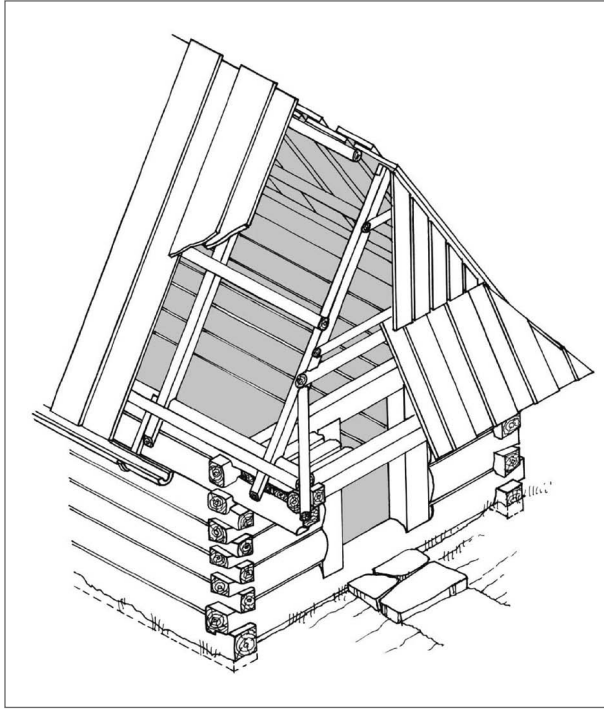
Ryc. 4.
Gorce, inwentaryzacja szałasów – bacówki ([za:] Dąmbska, Nikodemowicz 2014: 83)

Pierwszym opracowaniem podejmującym zagadnienia konstrukcyjne budownictwa pasterskiego była publikacja Rudolfa Śmiałowskiego pt. *Architektura i budownictwo pasterskie w Tatrach Polskich* (Śmiałowski 1959) będąca podsumowaniem badań rozpoczętych jeszcze w latach 40. Doceniając wartość zabytkową szałasów, postulował objęcie ich Ustawą o ochronie zabytków. Problematykę szałasów podejmowali również: Tadeusz Przemysław Szafer (1961), Włodzimierz Antoniewicz (Antoniewicz, Dobrowolska, Szafer 1966), a także Walery Goetel – popierający utworzenie przy Tatrzańskim Parku Narodowym komisji kwalifikującej najcenniejsze obiekty do objęcia opieką. Problematyka ta znajdowała też miejsce na łamach rocznika „Wierchy”⁴. Na terenie Gorców badania dotyczące architektury szałasów prowadzili: Wojciech Śliwiński (1976) oraz zespół architektów z Politechniki Krakowskiej – Elżbieta Dąmbska i Aleksander Nikodemowicz (1981). Zespół ten w minionym roku opublikował monografię wieńczącą badania z lat 80. ubiegłego wieku pt. *Budownictwo pasterskie w Gorcach* (Dąmbska, Nikodemowicz 2014).

Szałas jako dziedzictwo kulturowe

Będąc świadectwem minionej epoki i wytworem rąk ludzkich, najcenniejsze szałas mają wartość zabytkową. Mieszczą się więc w zasobie obiektów nieruchomości

⁴ „Wierchy”, Rocznik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego – Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Oficyna Wydawnicza, ISSN 0137-6829.

Ryc. 5.
 Aksonometria typowej konstrukcji szałasów gorczańskiego (rys. autora, [za:] Dąmbska, Nikodemowicz 2014: 31)

mających znaczenie dla naszej tożsamości, ciągłości kulturowej i rozwoju na danym etapie dziejów. Są świadectwem historycznym, elementem formowania poczucia piękna i przekazem tradycji budowania z drewna. Są też cennym reliktem kultury materialnej związanej z pasterstwem, a tym samym ważnym składnikiem dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Karpat.

W Tatrzańskim Parku Narodowym znajduje się ponad setka zabytkowych budynków związanych z pasterstwem, będących relikdami wielowiekowej gospodarki prowadzonej przez górali tatrzańskich. Także na terenie Gorczańskiego Parku Narodowego szałas doceniono jako ważny element krajobrazu, jaki był jeszcze powszechny w latach 60. XX w. Na ogólną liczbę 47 zachowanych szałasów 14 wpisano do rejestru zabytków, a 10 zrekonstruowano od podstaw⁵. Znakomita większość tych szałasów to drewniane budynki zrębowe z cztero- lub dwuspadowymi dachami krytymi dranicami lub gontem, posadowione na kamiennych peckach.

⁵ Dane według *Gorczański Park Narodowy, przyroda i krajobraz pod ochroną* (2015). Wydawnictwo Jubileuszowe GPN pod red. P. Czarnoty i M. Stefanik.

Ryc. 6.
Szlachtowa, szalacha pasterski (fot. autora, 2012)

Ryc. 7.
Szlachtowa, współczesny przenośny schron pasterski (fot. autora, 2012)

W bliskim sąsiedztwie Gorców, Tatr i Pienin zaczyna się tzw. Ruś Szlachtowska – najdalej na zachód wysunięte tereny zasiedlone kiedyś (pod koniec XV w.) przez górali ruskich. I tutaj przetrwały jeszcze nieliczne ślady gospodarki pasterskiej wynikającej z niekorzystnych dla osadnictwa rolniczego warunków geograficznych. Obszary, na których dominowało pasterstwo, rozpościerały się dalej na wschód – przez Bieszczady aż do ukraińskich Karpat.

Ryc. 8, 9.
Szlachtowa, wewnątrz baczówki z watrą – po prawej (fot. autora, 2012)

Ryc. 10, 11, 12.
Szlachtowa, unikatowa flora łąki reglowej i miejsce do odpoczynku przy baczówce (fot. autora, 2012)

Ryc. 13.
Szlachtowa, koszar dla owiec (fot. autora, 2012)

Turystyka i edukacja

Po półwieczu regresu – czyli znacznego ograniczenia pasterstwa w Karpatach Polskich – coraz częściej na górskich polanach pojawiają się owce. Wiąże się to m.in. z włączeniem wypasów w program ochrony bogatych w unikatową florę i różnorodność biologiczną łąk reglowych. Okazało się bowiem, że polany bez wypasu bardzo szybko ulegały sukcesji wtórnej, zmieniał się pierwotny ekosystem z jego składem gatunkowym biocenozy – wskutek wyginięcia pewnych gatunków lub wprowadzenia się nowych. W związku z tym konieczna staje się planowa ochrona siedlisk nieleśnych na polanach reglowych. W Gorcach, w ramach sieci Natura 2000, podjęto wdrażanie programu ochrony gwarantującego zrównoważone trwanie gatunków i siedlisk przyrodniczych – m.in. przez racjonalne wypasy owiec z koszarowaniem i wykaszanie łąk, a także wycinkę pojawiających się drzew i krzewów – dla polan utrzymywanych w stadium borówczyska.

Przyszłość krajobrazów – tych naturalnych i tych będących efektem pasterstwa – zależy w dużym stopniu od kształtowania właściwych, proekologicznych postaw w społecznościach danego regionu oraz w osobach go odwiedzających. Przemyślaną i zorganizowaną działalnością edukacyjną zajmują się parki narodowe, wyznaczając miejsca i obiekty przeznaczone dla celów edukacyjnych. Elementem infrastruktury edukacyjnej są m.in. ścieżki edukacyjne, tablice informacyjne, budynki adaptowane na cele eduka-

Ryc. 14.
Rabka, element ścieżki edukacyjnej na obrzeżu Gorczańskiego Parku Narodowego (fot. autora, 2015)

cyjne, ekspozycje w salach edukacyjnych, zajęcia warsztatowe. Również szałaszy znajdują już trwałe miejsce w programach i ścieżkach/szlakach edukacyjnych. Użytkowane latem szałaszy – bacówki są niezwykle atrakcyjne dla turystów, którzy mogą tu poznać strzyżenie owiec czy produkcję oscypków. W okresie międzywojennym w Górcach z inicjatywy Polskiego Związku Hodowców wybudowano kilka gospodarstw wzorcowych. Dziś takie inicjatywy są już mniej realne – choć nie niemożliwe. Poznanie kulturowego dziedzictwa i relikwów budownictwa drewnianego powinno być pierwszym krokiem w przywracaniu szałasom należnego im miejsca w naszym świecie.

Ryc. 15, 16.

Rabka, martwe drewno i salamandra – ważne elementy ekosystemu (fot. autora, 2015)

Ryc. 17, 18, 19.

Rabka, ścieżki edukacyjne oraz „szałas” dla turystów (fot. autora, 2015)

Ryc. 20.
Szlachtowa – nie wszyscy jeszcze wiedzą, jak należy dbać o środowisko naturalne... (fot. autora, 2012)

Oferta edukacyjna adresowana jest do różnych grup odbiorców – o różnym wieku i profesji. Przykładowo w Gorczańskim Parku Narodowym z oferty edukacyjnej korzysta rocznie ok. 10 tys. osób. Niezwykle ważne jest pozyskanie dla idei edukacyjnych i ochrony dziedzictwa kulturowego lokalnych społeczności i przekonanie ich, że działania te służą także promocji i rozwojowi turystyki – co wiąże się z konkretnymi korzyściami ekonomicznymi.

Ryc. 21.
Szlachtowa, zachód słońca nad łąkami stopniowo wchłanianymi przez zabudowę rekreacyjną (fot. autora, 2012)

Bibliografia

- Antoniewicz W., Dobrowolska M., Szafer T.P. (1966), *Architektura i zabudowa pasterska Tatr Polskich i Podhala oraz góralska sztuka plastyczna* [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. VI, Wrocław.
- Cieszkowski M., Luboński P. (2004), *Gorce – przewodnik dla prawdziwego turysty*, Pruszków.
- Czarnota P., Stefanik M. (red.) (2015), *Gorczański Park Narodowy, przyroda i krajobraz pod ochroną*, Poręba Wielka.
- Dąmbska E., Nikodemowicz A. (1981), *Ze studiów nad drewnianym budownictwem pasterskim w Gorcach*, Zakopane.
- Dąmbska E., Nikodemowicz A. (2014), *Budownictwo pasterskie w Gorcach*, red. J. Kurek, Kraków.
- Szafer T.P. (1961), *Tatrzańskie szalasy pasterskie*, Warszawa.
- Śliwiński W. (1976), *Szalasy pasterskie w Gorcach*, Nowy Sącz.
- Śmiałowski R. (1959), *Architektura i budownictwo pasterskie w Tatrach Polskich*, Kraków.